

Michel Foucault'nun Magritte Yorumu ve Sözcük Nesne Kopukluğu

Ahmet Cüneyt GÜLTEKİN*

Özet

Michel Foucault'nun Bu Bir Pipo Değildir adlı yapıtı, görsel bir temsil (imge) ve dilsel bir gösterge (sözcük) ile gerçeklik (nesne) arasında kurulan bağı Magritte'in yapıtları üzerinden bir sorunsal olarak ele almakta ve irdelemektedir. Bu kitabın kendisine temel aldığı resim de sürrealist sanatçı Magritte'in meşhur yapıtı İmgelerin İhaneti'dir. İmgelerin İhaneti örtük, fakat çarpıcı felsefi içerimleri olan bir tablo olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlamda Foucault dil ve görsel imge arasındaki ilişkiyi analiz etmekte, Magritte'in yapıtlarına yaratıcı bir yorum getirmektedir.

Bu iki önemli düşünürün işaret ettikleri sorunlar sözcük-nesne kopukluğu fikrini ortaya çıkarmaktadır. Bu makalede sözcük ve nesnenin birbirinden ayrılması sorunu ele alınacak, sözcük-nesne kopukluğunun anlamı üzerinde durulacak ve dilin gerçeklikten koparıldığı (kurtarıldığı) bir yaklaşımın ana hatları çizilecektir.

Anahtar Kelimeler: Sözcük, nesne, imge, benzeyiş, andırış.

---

* Yrd. Doç. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Felsefe Bölümü.

Michel Foucault's Interpretation of Magritte and the Detachment (Separation) of Word and Object

Abstract

Magritte's most famous painting, The Treason of Images, focuses on the relations between the language (word), representation (image) and reality (object). As a surrealist artist, he enjoys philosophical investigations through his paintings especially on visual and verbal interactions. And Foucault explores this relationship between language and visual imagery.

Within the works of these influential thinkers, the idea of word-object detachment manifests itself. In this article, I will try to concentrate on this problem, separation of word and object, and its philosophical implications. The ideas reveals from the paintings of Magritte will be interpreted as an approach that disassociates language from reality and this detachment will be delineated.

Keywords: Word, object, image, resemblance, similitude.

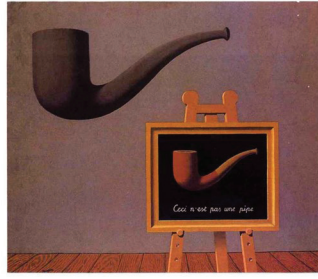
Michel Foucault'nun 1973 tarihli *Bu Bir Pipo Değildir* adlı yapıtı, görsel bir temsil (imge) ve dilsel bir gösterge (sözcük) ile gerçeklik (nesne) arasında kurulan sistematik bağı Magritte'in yapıtları üzerinden bir sorunsal olarak ele almakta ve eleştirmektedir. Bu yapıtının temel inceleme nesnesi olarak René Magritte'in basit bir pipo çizimini içeren *La Trahison des Images* (1929) (İmgelerin İhaneti) adlı resmi özellikle seçilmiştir. Ayrıca sorun Magritte'in *Les Deux Mysteres* (1966) (İki Gizem) resmiyle ayrıntılandırılmaktadır. Bir pipo çiziminin çizimini içeren ve aynı resmin bir çeşitlemesi olarak aynı olumsuzlama ifadesiyle sunulan bu yapıt yoluyla Foucault, yorumunu daha da derinleştirmektedir. Bu yapıtta Foucault, Magritte'in görsel bir bağlamda yaptığı eleştiriyi, köklü bir dil eleştirisinde yoğunlaştırmaktadır. Foucault'nun çözümlemesinde benzeyiş (resemblance) ve andırış (similitude) olarak sunulan temel ayrım da, bu dil eleştirisinin zeminini hazırlıyor olarak okunabilmektedir.

Öncelikle Magritte'in bu iki resmi üzerine Foucault tarafından yapılan çözümlemeyi ele almak gerekmektedir. İlk resim (1929), altında "bu bir pipo değildir" ifadesinin bulunduğu basit bir pipo çiziminden ibarettir. Bu ileri sürüşün doğruluğu, 'bu' sözcüğünün gönderimde bulunduğu şeye bağlı olacaktır. Ancak burada 'bu' sözcüğünün pipo çizimine mi, resmin kendisine mi, yoksa cümlenin kendisine mi göndermede bulunduğu belirsiz kalmaktadır. Pipo çiziminin hemen altında, 'pipo değildir' ifadesinin bulunması ilk bakışta bir çelişki uyandırmaktadır. Pipo resmi ve bu çizimin altındaki yazı birbirini çelmekte, iki ayrı temsil dizgesi bu şekilde bir araya getirilerek alışılmış anlamlandırma ilişkileri baltalanmaktadır. Resmin altındaki yazı resimdeki imgenin ne olduğunu söylemek yerine bir olumsuzlamada bulunmaktadır. Bir paradoks gibi duran şey, aslında bir pipo olmayan şeyin, bir pipo imgesi olduğundan daha öteye gitmektedir. Dil neye gönderme yapmaktadır?

Bu sorun Magritte'in ikinci resminin (1966), yani metin ('pipo değildir') ve figürün (pipo) aynı çerçeve içine yerleştirilip ve bu tuvalin üstünde de bir model gibi havada asılı duran daha büyük bir pipo çiziminin olduğu resminin yorumlanmasıyla açıklanacaktır.

(İngelerin İhaneti, 1929)

(İki Gizem, 1966)

Bu resimde (1966), sanki havada asılı duran büyük pipo çizimi ile tuvalde yansıtılan onun kopyası olan pipo deseni birbiriyle uyumlu gibi gösterilirken, tuvaldeki pipo figürünün altındaki 'pipo değildir' metni bu ikisini de çelmektedir. Yalnız 'pipo değildir' yargısının hangi pipoyu bağladığı belirsizdir. Tuvaldeki pipo deseni mi, yoksa onun model alınarak çizildiği izlenimi verilen havada asılı duran pipo figürü mü kastedilmektedir? İkisi de Magritte'in resminde bir nesne olarak pipo olmayıp, pipo imgesinden başka bir şey değildir. O halde bu ikisi pipo nesnesine bağlı olarak mı çizilmişlerdir? Öyleyse Magritte havada asılı duran ve bir model işlevi gören daha büyük bir pipo çizimine neden ihtiyaç duymuştur? Ancak Foucault, çerçevenin, tuvalin, desenin ve metnin devriliş gideceği ve sözcüklerin belki de yeniden artık kurulamayacağı ölçüde birbirinden ayrılmış harfler yığına dönüşeceği gibi bir izlenim uyandırıldığını söylemektedir (Foucault, 2001: 21). Tuvalde çizili olan pipo deseni bir pipo değildir de, havada asılı olanı bir pipo mudur? Metin (pipo değildir) ile desenler arasında bir ilişki yoktur, desenlerin ikisi de pipo imgesidir ve gerçek pipo değildir. Eğer metnin ileri sürüşündeki gösterilen gerçek bir pipo ise; dilsel gösterge hemen bir pipo figürünün altında olduğundan kastedilen gösterilenle bir uygunluk söz konusu edilemeyecektir. Yani bir pipo figürü gerçek bir pipo değildir elbette ve burada özdeşlik ilkesine aykırı bir durum yoktur. Bir bakıma metin, olumsuzlayıcı bir şekilde figürle ilişki içindedir. "Bu işlem, Magritte tarafından gizlice kurulmuş ve sonra titizlikle çözülmüş bir kaligram. Figürün her bir ögesi, bunların karşılıklı durumu ve bağıntısı, tamamlanır tamamlanmaz iptal edilen bu işlemde kaynaqlanıyor" (2001: 23). Foucault bizi burada yanıltanın, bizim metinle figürü ya da imgeyi ilişki içine sokma eğilimimiz olduğunu düşünmektedir. Magritte de sürekli olarak sözcük, imge ve gerçeklik (nesne) ilişkileri üzerine düşünmüş ve bu ilişkileri ortaya koymaya

çalıştığı görsel bir makale olarak görülebilecek *Sözcükler ve İmgeler* adlı bir yapıt bile vermiştir (Magritte, 1929: 32-33). *İmgelerin İbaneti*'yle aynı yıla denk düşen bu yapıtta sözcük nesne ilişkileriyle bağıntılı sorunları dilsel ve görsel temsil bağlamında ortaya koymuştur. Farklı çizim ve alt yazılarla bu ilişkilerin değişken ve belirsiz doğalarına işaret etmeye çalışmıştır. Nesne ve onu temsil eden şey (imge, sözcük) arasındaki ilişki çok zayıftır ve temsil edilen ile temsil arasındaki bağlantı keyfidir (Todd, 1999: 64).

Kısacası Magritte'in *İmgelerin İbaneti* yapıtında yalın, fakat derin bir eşitleme ilişkisi söz konusudur. Yapıtta sunulan şey bir piponun imgesidir ya da piponun temsildir ya da piponun sembolik bir betimlemesidir, fakat bu imge kesinlikle bir pipo değildir (Zalman, 2015: 92). Bu bağlamda imgenin temsil ettiği nesneyle doğrudan bir ilişkisi olduğu ve dilsel gösterge yoluyla bu ilişkinin sabitlendiği düşüncesi, Magritte'in resminde zayıflatılmaya çalışılmaktadır denilebilir. Görsel ve dilsel olan göstergeler arasındaki ilişkinin de kompleks yapısı böylece ortaya konulmaktadır. Bir bakıma görsel ve dilsel olan arasındaki ilişki koparılmaktadır. Dil ve gerçeklik, sözcük ve nesne arasındaki kopukluk sorunu, kendisini bu bağlamda gösterir. Magritte'in resminde önce bir pipo imgesinin sunulması ve buna 'pipo değildir' ifadesinin eşlik etmesinin anlamı budur gibi görünmektedir. Resim gerçekliği kopya etmez, aynı şekilde dil de bunu yapamaz. Pipo imgesi gerçek bir pipo olmadığı gibi, pipo dilsel göstergesinin (sözcüğünün) de pipo imgesiyle ve gerçek bir pipoyla zorunlu hiçbir bağıntısı yoktur. Yani bir nesnenin hem imgesi hem de adı, gönderge olarak nesnenin kendisinden bağımsızdır. Bu yaklaşım göndergesel dil anlayışının da bir eleştirisi olarak okunabilir. Pipo sözcüğü anlam kazanabilmek için pipo imgesine ihtiyaç duymaz. Nasıl ki imgenin kendisi temsil ettiği nesneyle birebir örtüşmek zorunda değilse, sözcükler de karşılık geldikleri nesnelere yoluyla anlam kazanmazlar. Bu sözcük (pipo), birçok başka şeye göndermede bulunabilir. Magritte görsel temsili dilsel öğeleri de işin içine katarak eleştirirken, Foucault da sözcük nesne kopukluğunu vurgulamaktadır. Sözcük ve göndergesi arasındaki olumsal ilişki bağlamsal bir yoldan kurulmaktadır ki, Magritte'in resminde bu bağlamı, pipo deseniyle pipo sözcüğünün aynı çerçeve içinde ya da alt alta bulunması sağladığı halde, bu ilişki olumsuzlanmaktadır. Böylece sözcüklerin ya da imgelerin sabit bir gerçekliğe referans yaptıkları düşüncesi sarsılmaktadır. Bu açıdan sözcük, figür ve nesne arasındaki ilişkiler; dil, resim ve gerçeklik düzleminde incelenmektedir.

Foucault'ya göre Magritte'in resmi, sanat ile fiziksel gerçeklik ya da dil ile fiziksel gerçeklik arasında doğrudan bir bağlantı kurma konusunda bizi uyarmaktadır. Yani resim, dilsel gösterge ile görsel öğeleri birbirinden ayıran uzamı araştırmak için bir fırsat sunar. Magritte'in yapıtı, gösterge ile gönderge arasında ya da gösteren ile gösterilen arasında kurma eğiliminde olduğumuz bağlantıyı çözmektedir (Porter, 1986: 211). Tam da bu noktada Foucault, aslında hiçbir yerde bir piponun olmadığını söyler (2001: 30); çünkü resimde hiçbir şekilde resmedilen bir nesnenin kendisinin bulunması olanaklı değildir.

Foucault'ya göre söz konusu bağlantının çözülmesi için, öncelikle bir şekilde kurulması gerekmektedir. 'Çözülmüş kaligram' ifadesi, bu bağlantının kurulması ve çözülmesini betimler. Bu doğrultuda Magritte'in figürü ve metni bir araya getirecek oluşturduğu resim, bir kaligram biçimi olarak okunur. Kaligram öyle bir metindir ki, kendisini oluşturan metnin içeriğinin (ya da sözcüklerin) bir imgesini de görsel olarak oluşturacak biçimde düzenlenmiş bir metin ve imge birlikteliğini ifade eder. Yalnız Magritte'in amacı, dil ile görüntü (imge) ya da gerçeklik arasındaki geleneksel bağlantıları bozmaktır (Foucault, 2001: 25). Bu türden bir yaklaşım aynı zamanda, görüntülü bir resim olarak kaligramı da Rönesans döneminin içine yerleştirerek benzerlik epistemisinin eleştirisi şeklinde de okunabilir. Bir kaligramda metnin işaret ettiği ile imge olarak sunduğu şeyler birbirini çelebilir ve Magritte'in girişimleri de tam olarak bunu amaçlamaktadır.

İşaret ile işaret ettiği arasında tek bağ olarak benzerliği koyan bu yaklaşım biçiminde dünya (gerçeklik), şifrelerinin çözülmesi gereken işaretlerle (metin ve figürlerle) kaplı olarak görülmektedir. Bu anlamda benzerlik episteme'sinde, metinlerle olan ilişki, şeylerle olan ilişkinin aynıdır. Dil benzerliklerin dağılımı içinde yer alır ve sözcükler nesnelere benzemektedir (Foucault, 2006: 67-69). Sözcüklerden oluşan ve konusunu bir resim olarak canlandıran kaligram da, sözcükler ve nesnelere arasında doğrudan ve düzenli bir ilişki varsayan bu episteme'yi örneklemiştir. "Dil bizzat Tanrı tarafından insanlara verildiği ilk biçimi altında, şeylerin mutlak kesin ve şeffaf bir işaretiydi, çünkü onlara benziyordu. ... adlar işaret ettikleri şeylerin üzerine konulmuşlardı: benzerlik biçimi altında" (2006: 71). Foucault ise kaligrama karşı bir hareket olarak figürlerle sözcüklerin ayrılmasını öngörmektedir. Magritte'in de bunu, imge ile altyazı birlikteliği olarak çözülmüş bir kaligram kullanarak yaptığı söylenebilir; çünkü altyazı (metin), işaret ettiği imgenin (figürün) söz konusu nesne olmadığını ifade etmektedir. " ... metin, adlandırılmasının gerekmediği çok besbelli (form çok bilinen bir şey ve sözcük de öyle) bir şeyi adlandırıyor. Ama adı belirtmesi gerektiği an Magritte, belirtiyor bu adı, ama adlandırılan şeyin o olmadığını söyleyerek yani olumsuzlayarak yapıyor bunu" (2001: 26). Bu noktada çizim olarak figür hiçbir açıklama metnini gerektirmeyenken, dilsel göstergeler olarak metin de sözcüklerden başka bir şeyi gerektirmemektedir.

Pipo deseninde dilsel öğelerin bulunmaması, alttaki metinde ise olumsuzlamanın bulunması; metin ve figürün birbirinden koparılışını ortaya koymaktadır. Böylece gerçeklik (nesnelere) ile dil (sözcükler) birbirinden tamamen koparılır. Burada dil, gerçekliğin ya da düşüncenin bir temsili de değildir. Bir bakıma klasik çağın temsile dayalı episteme'si de devre dışı bırakılmaktadır; çünkü klasik episteme'de bu ilişki, bilginin içinde bir şeyin fikriyle bir başkasının fikri arasında kurulmuş olan bağdır, ve temsille, yani düşüncenin tümüyle birlikte genişlemektedir (Foucault, 2006: 107-109). Temsil çözümlemesinde işaretin, işaret ettiği şey ile olan ilişkisinin, şeylerin düzeyinin içinde sağlanmadığı ortaya konulmuş olsa da; sözcükler hala düşünceyi temsil

etme görevi içinde düşünülmektedir. Yani sözcükler belli bir temsile yönelik işaret etmektedirler. “Klasik söylemin temel görevi, şeylere bir ad yakıştırmak ve onların varlıklarını bu adla adlandırmaktır” (2006: 186). Yani klasik episteme’de sözcük ve nesne birbirinden ayrılmış ve benzerlik ilkesi dışarıda bırakılmıştır, ancak yine de dil kendi dışında bir başka şeyi temsil etmektedir. Fakat Magritte’in resimleri gerçeklik ve temsil arasındaki ilişkileri de bir sorunsala dönüştürmekte ve gerçeklikle (nesneyle) hiçbir bağı olmayan bir temsilin olanaklı olduğunu ima eder gibi durmaktadır. Ya da temsil ile temsil edilen arasındaki ilişkileri esnetmekte ve belirsiz hale getirmektedir.

Bu bağlamda Magritte’in resminde temsil, gerçekliği ancak bozarak ve bir ilişkisizlik ya da kopukluk biçimi içinde temsil edebilmektedir. Yani gerçeklik temsilden farklıdır ve temsil yoluyla da olsa işaret edilememektedir. Kendi içinde bir gerçeklik temsil edilememektedir ve nesne ile sözcüğün kopukluğu bu olanaksızlığın bir ifadesidir. Bu anlamda temsil ancak düşüncenin bir temsili olabilmektedir. Dolayısıyla ‘pipo değildir’ ifadesini de, sözcüğün nesneyle ikircikli olarak kurduğu iddia edilen bağın, hiçbir zaman gerçek bir pipo olarak nesneye göndermede bulunmak üzere bir ilişkiyi sağlayamayacağı şeklinde okumak olanaklıdır.

Foucault bu durumu, sözcükler ve figürler arasındaki boşluktan söz ederek dile getirir. “Resimli bir kitabın sayfasında sözcüklerin üzerinde ve desenlerin altında uzayıp duran ve onlara her zaman ortak bir sınır çizen küçük araya dikkat etme alışkanlığımız yoktur. Oysa sözcükler ve formlar arasındaki bütün gösterme, adlandırma, betimleme ve sınıflandırma bağıntıları sayfanın birkaç milimetrelik bu sakin boşluğunda kurulmuştur” (2001: 29). Magritte’in çözülmüş bir kaligram olarak resmi, bu bağıntıyı kurar gibi gözükmekle, bu aralığı olabildiğince açar ve metinle figür arasında bir daha kurulamayacak bir boşluk oluşturur. Bu anlamda ‘pipo’ sözcüğü, nesne olarak pipoya, hatta pipo figürüne bir kopukluk yoluyla olmaksızın bağlanamaz. Foucault için figür (nesne) ile metnin (sözcük) eşzamanlı ve birbirinden ayrılmış iki durumu, aynı mekanın içinde bile söz konusu değildir. Yani metin ile figür arasındaki savaş (27), bir kopuklukla sonuçlanır. Buradan sözcükle nesne arasında bir boşluk olduğu fikri çıkarılabilir. Dilsel göstergeler düzeyinde sözcüğün nesneyle bir ilişkisi yoktur. Hatta Foucault bu bağlamda Magritte’i yorumlarken, hiçbir yerde bir pipo olmadığını söylemektedir (30). Fiziksel bir nesne olarak pipo, sözcükle bağlantısızdır ve varlığına ihtiyaç duyulmamaktadır. Gerçeklik ve dile ortak olan bir alan yoktur. Nesne ve sözcük birbirinden koparılmıştır ve söz konusu edilebilecek benzerlik ancak düşünceye ait olabilir.

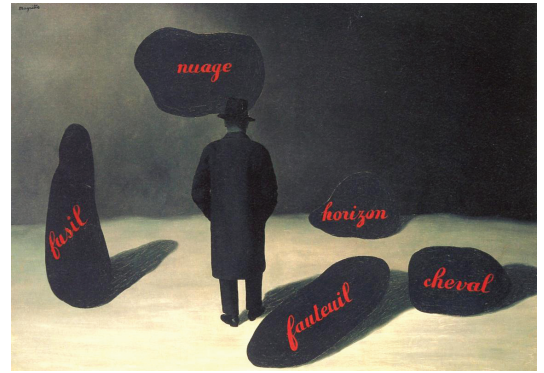
“Bu bir pipodur” yalnızca dilsel bir şekilde (dilin içinde) anlam kazanan bağımsız bir dil alanına aittir. “Bu bir pipo değildir, bir piponun deseni.”; “Bu bir pipo değil, bu bir pipodur diyen ileri sürüştür.”; “Bu bir pipo değildir, diyen ileri sürüş, bir pipo değildir.”; “ ‘Bu bir pipo değildir’ ileri sürüşündeki *bu*, bir pipo değildir: bu tablo, bu yazılı metin, bir piponun deseni, evet bunların hepsi bir pipo değildir.” Bütün bu tümcelerin söylediği şey, sözcüğün zorunlu olarak bir figürü ya da bir nesneyi işaret

etmek durumunda olmadığı ve sözcükle nesnenin bir tür süreksizlik içinde kopukluk gösterdiği. Sözcük ve nesne hiçbir zaman birbiriyle örtüşmez.

İşte Magritte'in resmi, dilsel gösterge ile görsel canlandırmayı aynı anda verdiği halde, bunları birbirinden ayırır ve ilişkiyi koparır. "Yazı ögesi ile plastik ögeyi, birbirinden titizlikle ve gaddarlıkla hiçbir resimde görülmediği ölçüde ayıran bir resimdir bu. Bu öğeler, bir altyazı ile onun görüntüsünün bir tablo içinde üst üste yer aldıklarında, ileri sürüş, figürün açıkça görülen kimliğine ve ona vermeye hazırlandığımız ada itiraz eder" (2001: 35). Bu açıdan Magritte'in *La Trahison des Images* adlı yapıtını, dil ve gerçekliğin birbirinden ayrı olduğu ve bu iki alanın iki farklı alan olarak işlediği şeklinde yorumlamak olanaklı gibi görünmektedir. Fiziksel nesnelere ile nesnelere formu olarak plastik öğeler (figürler) arasında söylemin açtığı bir yarı söz konusudur. Sözcükler ile figürler (imgeler) arasında, dolayısıyla nesnelere arasında bir oyun vardır ve bu oyun sürekli değişmekte ve tutarlı bir ilişkiyi dışarıda bırakan bir kopukluk sorunu gündeme gelmektedir. Her ne kadar Magritte yapıtlarında gerçeklik, yanılsama ve algı gibi temaları araştırıyor olsa da, öne çıkan fikir göstergelerin gelişigüzel (keyfi) doğası olmaktadır. Yapıtlarına verdiği isimler bile yapıtların içeriğine doğrudan gönderme yapmamaktadır. Hem yapıtların isimlerinin hem de yapıtlarda kullanılan metinlerin göndergesel olmaması, sözcüklerle imgeleri olduğu gibi isimlerle nesnelere de birbirinden ayırma eğilimini ortaya koymaktadır. Bir anlamda geleneksel anlamlandırma ve uzlaşımardan kopma girişimi, dilin muğlaklığını ve bağımsızlığını hedeflemektedir (Ross, 2014: 71).

Foucault, Magritte'in şu ifadelerini özellikle aktarmaktadır: "Sözcükler ile nesnelere arasında yeni bağıntılar yaratılabilir ve dilde ve nesnelere bulunan ama günlük yaşamda bilinmeyen bazı temel özellikler belirtilebilir. ... Kimi zaman, bir nesnenin adı bir imgenin yerine geçer. Bir sözcük, gerçekte, bir nesnenin yerini alabilir. Bir imge, bir önermedeki sözcüğün yerini de alabilir" (2001: 38). Bağlantıların bu yer değiştirmesi, sözcük nesne ilişkisinin olumsal karakterini ortaya koymaktadır. Dolayısıyla bu olumsal ilişki, sözcük ile nesne arasındaki kopukluğun bir göstergesi olmaktadır. Magritte'in diğer resimlerinde üzerlerinde sözcükler yazılı olan belirsiz şekiller de görülür.

Örneğin *Personnage marchant vers l'horizon* (1928) adlı yapıtında, arkası dönük bir adamın çevresinde içinde sözcüklerin yazılı olduğu beş tane leke vardır. Yerde olan üç lekede 'tüfek', 'koltuk' ve 'at' sözcükleri yazılıdır. Yukarıda yer alanda 'bulut', ufuk çizgisinde olduğunu düşünebileceğimiz yerde de 'ufuk' sözcükleri yazılıdır. Foucault bu sözcüklerin resimsel öğelerle bağlanmayıp lekeler ve formlar üzerindeki yazılar olduğunu söyler. Bir bakıma sözcükler, artık ortada olmayan

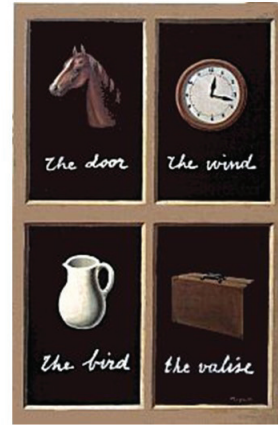

nesnelerin yerine de geçmemektedirler. Bu lekeler, “adlandırılmaz türden şeyler ve gerçekten de kendilerini ‘adlandırıyorlar’, kesin ve bildik bir ad taşıyorlar” (2001: 39). Bu noktada Foucault’ya göre tablodaki nesne, fiziksel nesneden kopararak adlandırılması gerekli olmayacak biçimde düzenlenmiş bir kitle olmaktadır. Yani dil gerçekliği belirli sabit bir düzene sokmamaktadır, fakat yine de dile bağımlı bir perspektifle dünyayı görmekteyizdir. Daha doğrusu gördüğümüz, dilin (sözcüklerin) kendi perspektifidir. Böylece Magritte nesneyi aradan çıkarır ve bize ad ya da sözcük ile nesnenin kopukluğunun bir örneğini verir. Bu açıdan dilin ve imgelerin kendi bağlamını oluşturan bir gerçekliği olduğu ya da bu gerçekliği oluşturduğu söylenebilir.

Hatta Magritte, sözcük ve nesne arasındaki açıklığı göstermek üzere tasarlandığını düşündürecek şekilde, figürlerin altına onların adı olmayan farklı sözcüklerin yazılı olduğu bazı yapıtlar da (*The Key to Dreams*, 1930) vermiştir. Bu yapıtlarında belirli nesnelere başka nesnelere adlandıran sözcükleri yan yana getiren sanatçı, sözcüklerin nesnelere betimlemekteki yetersizliğini açığa çıkarır ve anlamı sorgulamak üzere sözcükler ile imgelerin nasıl yan yana getirilebileceğini araştırır (Bowman, 1985: 336). Böylece sanatçı, sözcük ve nesne arasındaki bu uyumsuzluk ve sapmalar yoluyla, dil ve gerçeklik arasındaki ilişki sorununu temelli bir şekilde ortaya koymaktadır.

(The Interpretations of Dreams, 1930)

(The Key to Dreams, 1935)

Dil ve gerçeklik arasındaki ilişki sorunu, Foucault’nun çözümlemesinde dilin resimle olan ilişkisi dolayımında daha açık kılınabilir. Foucault’ya göre dil ve resim birbirlerine indirgenemez niteliktedirler: “... gördüğümüz şeyleri istediğimiz kadar anlatalım, görünen şey hiçbir zaman söylenen şeyin içine sığmaz ve söylenmekte olan şey imgeler, eğretilmeler, kıyaslamalar aracılığıyla istendiği kadar gösterilmeye çalışılsın, bunların ışıklarını saçtıkları yer gözlerin gördüğü değil de,

sentaksın ardışıklığının tanımlandığı yerdir” (2006: 36). Burada görünen ve söylenen şeyin karşılığı olarak gerçeklik ve dili ya da nesne ve sözcüğü yerleştirebiliriz. Bu durumda sözcüğün hiçbir şekilde nesneyi gösteremediği, nesnenin de sözcüğün içine yerleşemediği söylenebilir. Yani sözcük, bir kurgu olarak nesneden tamamen kopuktur. Magritte'in resminde de figür; temsil ettiği nesnenin yerinde durmadığı ya da onunla ilişkili olmadığı gibi, dilsel gösterge olarak sözcükle de sabit bir ilişki içinde değildir. Dilin gerçekliği kuşatabileceği ya da gerçeklikle örtüşebileceği düşüncesi bir yanılısamadan ibarettir.

Bu bağlamda Magritte'in yapıtında, dilsel dizge içinde göstergelerin nedensiz bir şekilde yapılandırıldığını ve gösterenle gösterilen ilişkisinin zorunlu olmayan doğasını görürüz. Ancak bu dilsel ve görsel olan arasındaki ilişki yoluyla, daha doğrusu karşılıklı olmayış yoluyla yapılmaktadır. Bir anlamda sözcük ile görsel imgeyi birleştiren bağ nedensizdir ve gerçeklik düzlemiyle (nesneyle) doğal hiçbir ilişki kurulmamaktadır. *Bu Bir Pipo Değildir*'i İngilizceye çeviren James Harkness, yazdığı giriş metninde, Magritte ve Foucault'nun göstergenin nedensizliğine ilişkin Saussure'cü anlayışı benimsediklerini ve sözcükler ile nesnelere arasında köklü bir kopuşu amaçlayan bir dil yaklaşımını sunduklarını dile getirir (2001: 10-11). Magritte'in resimlerinde görsel figürlerle metnin ileri sürüşü arasındaki aykırılık, sözcüklerin nesnelere gönderimde bulunmadığı düşüncesiyle paralellik göstermektedir. Bir anlamda dil ve gerçeklik arasındaki doğrudan ve tutarlı bağlantılar ortadan kaldırılmakta, dil ile dünya arasında bir karşılıklılık olmadığı vurgulanmaktadır. 'Pipo değildir' ileri sürüşü, basit bir şekilde tablodaki figürün gerçek bir fiziksel nesne olarak pipo olmadığını, sadece bir pipo resmi olduğunu ifade etmekte; yapıtta nesnenin ortadan kaybolduğu ve paralel şekilde dilde de nesnenin hiçbir şekilde ortaya koyulamayacağı anlamına gelmektedir. Sanki sözcük ve nesne, figürün aracılık edemediği farklı iki yöne doğru uzaklaşan iki farklı alanın unsurları gibi durmaktadır.

Benzer şekilde Foucault'nun *Kelimeler ve Şeyler*'inin açılışında bulunan ve yapıtın da doğum yeri olduğu söylenen Borges'in bir metninden aktarılan bir Çin ansiklopedisindeki sınıflandırmaya ilişkin yorumlama, yine sözcük ve nesne ilişkisizliğini açıklamaktadır. Bu sınıflandırmanın şaşırtıcılığı ve bunu düşünmenin olanaksızlığı, bir bakıma sözcüklerin gerçek şeylerle kurduğu bir bağlantıyı düşünme eğilimine dayanmaktadır. Bu sınıflandırmada aralarında ilişki olmadığı düşünülen şeyler, dil yoluyla aniden komşu haline gelmektedirler (2006: 12). *Bu Bir Pipo Değildir*'de şeylerin birbiriyle ancak bir andırış (similitude) bağlantıları içinde yan yana durabildikleri düşüncesine yakın olarak, Çin ansiklopedisi örneği bağlamında yapılan çözümleme de sözcük ve nesne kopukluğu iddiasını desteklemektedir. Bu sınıflandırmada sıralanan hayvan türlerinin bir arada bulunabileceği yer neresidir? Bu ayırım hangi benzerlik temelinde ya da neye dayanarak yapılabilir? Bu tuhaf sınıflandırmadaki kategorileri birbirine bağlayan şeyin, ancak (a, b, c, d)

şeklinde alfabetik bir dizi olabileceği söylenir. “ (i) deliler gibi çırpınan, j) sayılama-yacak kadar çok olan, k) devetüyünden çok ince bir fırçayla resmedilen’ hayvanlar, onların sıralanışını telaffuz eden gayri maddi ses hariç, bunların yazıya döküldüğü sayfa hariç nerede bir araya gelebilirler? Dilin takipsizlik kararının dışında nerede çakışabilirler?” (2006: 13). Buradan sözcükler ile gerçeklikte bulunduğu iddia edilen nesnelere arasında bir karşılıklı ilişki olduğu düşüncesinin zorunlu olmadığı ortaya çıkmaktadır. Böylece dilsel alanın içinde, sözcüklerin yalnızca kendisini de gösterebildiği bir anlayış, sözcüklerin herhangi bir dış gerçekliğe referansta bulunmaksızın kullanılabilmesi ve kendi içinde kendisini kurabileceği yaklaşımı ortaya çıkmaktadır.

Foucault, bu dil anlayışı çerçevesinde bir tür düzensizlikten söz eder. Çok sayıda olanaklı düzenin içinde alışılmamış bir düzensizliktir bu. Sınıflandırma örneğinde olduğu gibi, her birinin altında ortak bir yer tanımlamanın olanaklı olmadığı bir şekilde, nesnelere farklı yerlere yerleştirilmiş, konulmuş ve farklı yerlerde düzenlenmiştir. Magritte’in resminde de örnekleri bulunan ve türdeş olmayan yerler olarak heterotopyalar, Foucault’ya göre sözcükleri ve nesnelere bir arada tutan bağın olumsuz olduğunu göstermektedir. Dilin uzamla ve resimle ilişkisi de heterotopik bir ilişki gibi durmaktadır. Bu alışılmadık heterotopik düzensizlik; sözcükleri parçalamakta, onları birbirine dolamakta ve bir şeyi adlandırmayı olanaksız kılmaktadır; sözcükleri ve nesnelere bir arada tutan sözdizimini yıkıma uğrattıkları için alıştığımız dili tahrip etmektedir (2006: 15).

Ancak bu bakış açısı, dil ile gerçeklik arasında ne benzerliğe dayalı doğrudan bir ilişki olduğunu ne de dilin kendisi dışında bir şeyi temsil ettiğini iddia etmektedir. Böylece sözcükler ve nesnelere arasında köklü bir kopuşun zeminini hazırlayan ve kendisini modern episteme içinde ifade edebilen, kendinin temeli olan bir dil anlayışı ortaya çıkabilmektedir. Bu bağlamda dile hükmeden kültürün temel kodlarının, her insan için, karşılaşılabileceği ve kendisini içinde bulacağı ampirik düzenleri önceden saptadığı tespiti (2006: 18), sözcük ve nesne arasında belirli bir bağlantı ya da düzenin ne zorunlu olduğunu ne de böyle bir ilişkilendirmenin gerekli olduğunu ortaya koymaktadır. İşte Foucault, Magritte’in yapıtında sözcük ve nesne kopukluğuna ilişkin böylesi bir olumsuzluğun yansımaları görmektedir.

Dilin varlığının parçalanmış gibi görüldüğü bu durum, modernliğe geçişte temsilden kopan dilin gerçeklikle bağı koparmasından başka bir şey değildir. Bu noktada resim dolayımında dil ve gerçeklik arasındaki ilişkilerin sorgulandığı *Bu Bir Pipo Değildir*’in temel bir ayrımı olarak, Foucault’nun benzeşim (resemblance) ve andırış (similitude) arasında yaptığı ayrım önem kazanır. Benzeşim, bir modele göre kopya edilen şeyleri benzerlik (benzeme) ilişkisi temelinde düzene koyan ve sınıflandıran bir ilk gönderim temeli varsaymaktadır. Olumsuzluk içerimi olan andırışta ise, temelde duracak olan bir gönderime referans ortadan kalkmış ve hiyerarşik bir yapılanma devre dışı bırakılmıştır. İmgenin gerçekliğe (nesneye)

benzemesinde, gerçeklik model olarak ontolojik bir üstünlüğe sahiptir. Andırışta ise nesnel bir gönderge yoktur, imge ve nesne bir diğeri için model görevi görmeksizin birbirlerine benzemektedir; yani andırmaktadır. Bir tür belirsizlik ya da ihanet (la trahison) söz konusudur. Burada sanki heterotopik bir oyun ve ilişkiler ağı söz konusudur.

“Benzeyişte bir ‘model’ vardır ve bu kendisinden çıkarılabilecek olan ve gittikçe silikleşen bütün kopyaları düzenle sıralar ve kademeleştirir. Benzeyişin temelinde, buyuran ve sınıflayan bir ilk başvuru noktası vardır. Andırış ise, başları da sonları da olmayan, bir yönde olduğu gibi bir başka yönde de izlenebilen ve hiçbir kademeleşmeye boyun eğmeyen, ama kendilerini küçük farklardan yine küçük farklar arasında üretip duran diziler halinde gelişir. Benzeyiş, egemenliği altında bulundurduğu canlandırmaya hizmet eder; andırış ise, kendisini bir uçtan öbür uca geçen yinelenmenin hizmetindedir. Benzeyiş, geri getirmek ve tanıtmakla yükümlü olduğu model olarak kendini ortaya koyar; andırış ise, hayaleti (sureti) benzeyenle benzeyen arasındaki belirsiz ve geri dönebilir bir bağını olarak dolaştırır” (2001: 43).

Benzeyişte modele duyulan ihtiyaç, dil alanında sözcüklerin bir göndergesi olması gerekliliği düşüncesiyle paralellik gösterir. Andırış ilişkisi ise, bir farklılıklar dizisi olarak benzeyen ile benzetilen model arasındaki gibi bir bağıntıyı gerektirmez. Bu anlamda andırışta bir bağıntı da söz konusu değildir. Belirsiz ve sürekli değişen, bir modelin egemenliğinde olmayan, andıranla andırılan arasında geri dönebilir bir yinleme vardır. Böylece andırışta herhangi sabit bir nesneye gönderimde bulunulmaz. Birbirini andıran öğelerin bir yer değiştirmesinden söz edilebilir sadece. Andırış; dil, imge ve gösterge arasında bir tür oyunun ifadesi gibi durmaktadır ve herhangi bir gösterge dizgesini üreten ilişkileri ya da süreçleri ifade etmez (Margolis, 1984: 225). Yani dilsel göstergelerin benzerliğe dayalı bir dizgeden çok, bir andırışlar şebekesi ya da ağı oluşturduğu söylenebilir.

Her bir sözcük bir diğer sözcüğü andırır, ama nesneyi değil. Paralel şekilde her bir figür de diğer bir figürü andırır. Bu konuda Magritte, Foucault'ya yazdığı mektubunda nesnelere arasında benzerlikler olmadığını, sadece birbirlerini andırdıklarını ya da andırmadıklarını, benzer olmanın ise düşünceye ait olduğunu söylemektedir (2001: 56). Şeyleri (nesnelere) bir düzen içinde birleştiren ilke düşünce olmaktadır ve ancak düşünce aracılığıyla nesnelere ve sözcükler arasında bağlantı kurulabilmektedir. Ancak bu bağlantı hiçbir şekilde doğrudan nesne ve sözcük arasındaki bir karşılıklılığı zorunlu kılmadığı gibi, böyle bir bağlantıyı temellen-diremez de.

O halde Foucault'nun hedefi, modern çağın epistemesi içinde, kendi kendine referansı olan bir özne ve kendi kendisini gösteren sözcüklerden oluşan bir dil anlayışını açığa çıkarmaktır. Sözcük ve nesne arasında köklü bir kopukluk söz konusudur ve sözcüklerin sadece kendilerine işaret ettiği bir dil anlayışı, sözcüklerden

herhangi bir şeyi temsil etme işlevini de alacaktır. Dil ve gerçekliğin birbirlerine karşı olan aidiyetleri düşüncesi terk edilmiş ve söylemin görevi sadece söylemek olarak belirlenmiştir. Ve artık sözcüklerin söylediği, söylediğinden daha fazla bir şey olmayacaktır (Foucault, 2006: 80-81). Artık işaretin işaret ettiği şeye bağlanması çoğul bir anlam verme, yani yorum aracılığıyla olanaklı görülmektedir. Bu anlam verme etkinliği de yalnızca dil içinde kalınarak yapılmaktadır.

Dil, artık gerçekliğe göndermede bulunmaz ya da bir temsil aracı değildir; sözcükler aracılığıyla kendisini konuşmaktadır. Foucault'ya göre söylem, temsilin içinde iş görmekten çıktığında, klasik düşünce de dolaysız olarak ulaşılabilen bir şey olmaktan çıkmıştır. Modernliğe geçişin eşiği, sözcükler temsillerle kesişmekten ve nesnelerin bilgisini kendileri yoluyla çerçevelemekten çıktıklarında aşılmıştır. “Temsilden kopan dil, bundan sonra ve günümüze kadar, artık yalnızca dağınık bir sistemin üzerinde varolmaktadır: sözcükler filozoflar için, tarih tarafından oluşturulan ve bırakılan şeyler gibidir” (2006: 425). Kendi için ve kendinden başka bir şeyi işaret etmeyen bir dil anlayışı, nesnelere de bu dilin içinde silmekte ve sözcüğün nesneyle bağını tamamen kopartmaktadır. Magritte'in metin ile figür arasındaki boşluğa dikkat çeken yapıtı da, bu kopukluğu göstermektedir.

“Düşünce, aralarındaki andırışın, benzeyişi dışta bıraktığı şeyler haline gelecek andırışsız olarak benzer. Resim hiç kuşkusuz benzeyiş kipinden bir düşüncenin, andırış ilişkisi içindeki şeylerle düşey olarak kesiştiği yerde; evet tam o noktadadır” (2001: 45). Düşünceyi bir benzeyiş kipi olarak konumlandıran Magritte, resimlerindeki figürlerle, birbirleriyle andırış ilişkisi içinde bulunan nesnelere kesiştirmekte ve metni kullanarak sözcükleri devreye sokup sözcük ve nesne arasındaki ilişkiyi kopartmaktadır. Bu kopuşu da sözcük ve figür (imge) arasındaki yalın bir çelişmeden öte, resim dolayımıyla dil ve gerçeklik ilişkisinin olumsuzlanmasıyla sağlamaktadır. Aynı zamanda görsel bir temsil olarak resim ile gerçeklik de, dilin sözcükleri ile nesnelere arasındaki kopukluğa paralel olarak birbirlerinden tamamen ayırılırlar. Buradan yola çıkarak Foucault'nun yorumunda dilin sözcüklerinin yalnızca bir andırışlar şebekesi olarak anlaşılabilceğini söylemek olanaklı gibi görünmektedir. “... Ve ‘bu bir pipo değildir’in bütün öğeleri, olumsuz gibi görünen bir söylem ortaya koyabilirler ve bunun nedeni benzeyişle birlikte bu benzeyişin kapsadığı gerçeklik iddiasının da olumsuzlanmasının söz konusu olmasıdır; ama aslında bu olumlayıcı bir söylemdir; çünkü, burada hayaletlerin olumlanması, andırış şebekesi içinde öğenin olumlanması söz konusudur” (2001: 45). Benzeyiş iddiasının reddedilmesi, dilin (sözcüklerin) kendisine dönülmesini gerektirmektedir. Hiçbir sözcük böylece bir nesneyle ya da onun figürü olduğu iddia edilen bir imgeyle bağlanmayacaktır.

Andırış ilişkileri içinde, hiçbir şeye gönderim yapmaya gerek yoktur. Foucault, *Les Deux Mystères*'deki iki pipoyu da, benzerliğin sabit bir bağlantı arayışı eğilimini

dışarıda bıraktıracak şekilde konuşturur. Ancak en önemli konuşma, yani 'bu cümlede kim konuşuyor?' sorusunun da yanıtı olarak, cümlenin kendi söylemi olarak söz almasıdır: "Beni oluşturan ve onları okumaya çalıştığınız an, pipoyu adlandırmalarını kendilerinden beklediğiniz harfler; evet, adlandırdıkları şeyden o kadar uzak olan bu harfler, nasıl olur da pipo olduklarını söylemeye kalkışabilirler? Bu sadece kendine benzeyen bir yazıdır ve sözünü ettiği şeyin yerine hiçbir zaman geçemez" (2001: 46). Bu tablo, artık gerçekliği ya da bir nesneyi ne resmetme ne de temsil etme işlevinin tanıdığı bir dil anlayışını örneklendirmektedir.

Sözcükler eğer kendilerinin bir nesne olduklarını ya da bir nesnenin yerine geçtiklerini söyleyemiyorlarsa, sadece kendilerine işaret edebilirler, başka bir şey değil. Andırış yoluyla birbirine bağlı olan nesne ya da figürler de, belirttiği şeylerle benzerliği bulunmayan göstergeler olarak sözcüklere bir nesneyi adlandırma hakkını tanımamaktadır. Böylece Foucault'nun Magritte yorumunda tablodaki piponun bir pipo olmadığı iddiasının ileri sürülmesi, hakikati dile getirebilecek bir söylem olarak metnin ve bir kendinde şey'in görüntüsü olarak pipo figürünün birleştirilmesiyle sağlanmış olmaktadır (2001: 47). Karşımıza çıkan gerçek tablo ise, gerçekliğin kendi içinde birbirlerini andıran nesnelere oluştuğu, dilin de kendi içinde kendisini gösteren sözcüklerden oluştuğu ve bu iki alanın birbirinden kopuk olduğudur. 'Bu bir pipo değildir' bu bağlamda, 'Dil, bir gerçeklik değildir' olarak okunaklıdır. Ya da şöyle: "Bu kendi kendisi gösteren sözcükler ve bu cümle, bir gerçeklik değildir."

Dilde sözcüklerin gönderimine karşı çıkan bir ileri sürüş yoluyla, dilin gerçeklikle arasındaki kopukluk, yine dil yoluyla ortaya konmaktadır. Foucault'nun resmi yorumlarken hiçbir yerde bir pipo olmadığını söylemesine paralel olarak, kendisini konuşan dil dışında bir gerçekliğin de olmadığı söylenebilir. Bu bağlamda Foucault'nun Magritte'in yapıtına ilişkin yorumu da, yapıtla herhangi bir benzerlik taşımamakta, andırış üzerinden kendi gerçekliğini oluşturmaktadır (Durham, 1993: 23).

Andırışın kendisine gönderilen özelliğiyle benzeysiye karşı kullanılması ve bu yolla sözcüklerin kendilerinden başka bir şeye gönderimde bulunmadıkları anlayışı, hiçbir gönderimin sabitleştirmesine gerek duyulmayan bir dilsel şebekeyi gündeme getirmektedir. Nasıl ki nesnelere yalnızca birbirlerini andırıyorlarsa, farklı bir düzlem olan dilde de sözcükler andırış oyunları içinde bir ilişkiler ağı oluştururlar ve bu ilişkiler ağının gerçeklikle bir temas noktası yoktur. Hatta Foucault, Magritte'in resminde hiçbir gönderimin sabitleştirmediği andırışların kayıp olduğunu, yani fiziksel nesnenin ortadan kaybolduğunu ve dilsel dizgenin içinde işaret edilmesi gereken bir nesneye de ihtiyaç duyulmadığını; bu andırışların çıkış noktası da dayanağı da olmayan bir yerden başka bir yere aktarmalar olduğunu düşünmektedir (2001:49). O halde bu aktarmaların, dilsel düzeyde sözcükler arasındaki andırış ilişkilerini de açıklayabileceğini düşünebiliriz. Birbirinden bağımsız bir şekilde bu

iki alan kendi içindeki andırışlar üzerinden anlaşılırsa, bu iki alanın birbirinden kopukluğu da kendiliğinden ortaya çıkacaktır.

Sonuçta Magritte bu iki alanın ayırımı ve kopukluğu gösterebilmek için, sözsöz göstergeler ile (sözcüklerle, yani dil ile) plastik öğeleri (resimsel desenleri, yani gerçeklik alanındaki nesnelere olarak okumanın olanaklı olduğu figürleri) bir araya getirmektedir. Birbirinden ayrı olarak konumlandırılmış olan bu iki alanın herhangi bir ilişki varsayılmaksızın bir araya getirilmesi, metnin ileri sürüşünün olumsuzlaması yoluyla kopukluğu ortaya koyabilmek içindir. Bu anlamda sözcük ve nesne arasındaki kopukluğun gösterilebilmesi için bir ilişki kurulumu; ancak bu ilişki benzeyiş temelinden sıyrılarak, andırışın gönderimsiz özelliğine dayanılarak bozulur. Pipo figürünün hiçbir şey ileri sürmediği, dilin andırışlar içindeki nesnelere ilişkisizliğini açığa çıkarmak üzere ‘pipo değildir’in ileri sürülmesiyle ortaya konulur. En sonunda *La Trahison des Images* yapıtının, andırışın oyunları yoluyla “benzeyen görüntüde ses çıkarmadan saklanmış olan ‘bu bir pipodur’un, dolaşım duran andırışların ‘bu bir pipo değildir’i haline geldiği” (2001: 51) görülür.

Gerçeklik alanındaki nesnelere kendi içindeki andırışlarıyla herhangi bir şeye modellik etmedikleri gibi, dil de kendi içindeki andırışlarıyla herhangi bir şeye gönderme yapmamaktadır. Bu bağlamda Foucault, Magritte çözümlemesini ilginç bir şekilde şöyle sonlandırmaktadır: “Bir gün gelecek ve o zaman, bir dizi boyunca sonsuz olarak iletilen andırışla, görüntünün kendisi, taşıdığı adla birlikte, kimliğini kaybedecektir” (2001: 51). Dilin bu şekilde anlaşılması, sözcüklerin kendilerini gösteren ve nesneyle bağlantılandırılmayan özerk bir yapıya sahip oldukları iddiasını taşımakta, sunduğu belirsizlik (kopukluk) yoluyla dili serbest bırakmaktadır. Dilin anlamlandırılması da sabit bir referansa bağımlı kılınmaktan kurtarılmış olmaktadır.

Kaynakça

- Alden, Todd, (1999). *The Essential René Magritte*, New York, The Wonderland Press.
- Bowman, Russell, (1985). “Words and Images: A Persistent Paradox”, *Art Journal*, Volume 45, No. 4, The Visionary Impulse: An American Tendency, Published by: College Art Association, s. 335-343.
- Durham, Scott, (1993). “From Magritte to Klossowski: The Simulacrum, between Painting and Narrative”, *October*, Volume 64, Published by: The MIT Press, s. 16-33.
- Foucault, Michel, (1999). *Bilginin Arkeolojisi*, Çev.: Veli Urhan, İstanbul, Birey Yayıncılık.
- Foucault, Michel, (2001). *Bu Bir Pipo Değildir*, Çev.: Selahattin Hilav, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları.
- Foucault, Michel, (2006). *Kelimeler ve Şeyler*, Çev.: Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara, İmge Kitabevi.
- Magritte, René, (1929). “Les Mots et les Images”, *La Révolution surréaliste*, 12: 32-33.
- Margolis, Joseph, (1984). “Review: This is not a Pipe by Michel Foucault”, *The Journal of Aesthetics and Art Criticism*, Volume 43, No. 2, Published by: Blackwell Publishing

on behalf of the American Society for Aesthetics, s. 224-225.

Porter, James E., (1986). "This is not a Review of Foucault's This is not a Pipe", *Rhetoric Review*, Volume 4, No. 2, Published by: Lawrence Erlbaum Associates, s. 210-219.

Ross, Leslie, (2014). *Language in the Visual Arts, The Interplay of Text and Imagery*, North Carolina, McFarland and Company, Inc. Publishers.

Zalman, Sandra, (2015). *Consuming Surrealism in American Culture*, London and New York, Routledge.